

Пініч І. П.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри германської і фіно-угорської філології імені професора Г. Г. Почепцова
Київського національного лінгвістичного університету

ДО ПРОБЛЕМИ ДУАЛІЗМУ МОВНОГО ВТІЛЕННЯ ІДЕОЛОГЕМ

Анотація. У статті розглянуто в семіотичному аспекті породження ідеологічних знаків як мовного втілення ідеологем. Через співвідношення загального та абстрактного, кореляцію з позначуваням у структурі мовного знаку встановлено відповідність між пропозиційними ідеологемами і загальними поняттями та між емоційно-оцінними ідеологемами і абстрактними поняттями. Ідеологічне ядро складають абстрактні поняття, представлені у мовних одиницях на позначення ключових цінностей та оцінки ідеологічного афіліювання. Доктринний складник ідеологій визначається об'єктивністю загальних понять, що втілюються в ідеологічних мовних знаках поняттєвого характеру.

Ключові слова: ідеологема, ідеологічний знак, семіотика, абстрактне поняття, загальне поняття.

Постановка проблеми. Проголошення кінця ідеології А. Камю і її підтвердження в однойменній праці Д. Белла близько середини ХХ сторіччя мало дещо навіювальний вплив на поступове зменшення загального суспільного інтересу до феномена ідеологій, зокрема до їх дослідження наукою. Знамення ж занепаду, на думку філософа, означало необхідність переходу від розуміння ідеології як науки про ідеї до мудрості про ідеї. Завдання новітньої ідеософії полягає у відокремленні трансцендентності ідей за межами застосування від власне з'ясування та встановлення цих меж, що мало б позбавити поняття ідеології розмитості і неоднозначності.

Серед сучасних напрямів пошуку організації знань про ідеологію з позицій лінгвістики є розгляд її структури і функцій у системі концептуальних знань шляхом епістемологічного і критичного дискурсивного аналізу (Т. ван Дейк, Н.Фейрклаф, Р. Водак і Віденська школа критичного дискурс-аналізу), семіотичного (М. Бахтін, Ю. Крістева, А. Греймас) і когнітивного (В. Камєнева, А. Мірошніченко, О. Малишева) підходів до аналізу ідеологій.

У полі зору дослідження мовної репрезентації ідеологій перебуває питання семіотичних кореляцій між мовним знаком і позначуваням. Вагомість цієї лінгвістично-філософської проблематики полягає також у зв'язку референції і сигніфікації у механізмах мовного опредметнення ідеологій, що окреслює коло завдань цієї статті з метою визначення закономірностей лінгвальних виявів ідеологічних систем у мовних знаках. Онтологічні особливості мовного втілення ідей не позбавляють також можливості зазірнути в онтологічні імплікації процесів пізнання та породження ідей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еклектичність сучасних позицій щодо представлення та класифікації мовних виявів ідеологій, як і одиниць мови на позначення власне ідеологічних систем, зумовлені різноманітністю інтерпретацій ідеологій, їх організації і функцій. Так, зважаючи на семіотичну природу ідеологій, науковий інтерес до феномена можна представити

у межах теоретичної (М. Бахтін, Т. Парсонс, У. Еко), прикладної і критичної (Р. Барт, С. Жижек, Х. Ларрейн) семіотик.

Примат знакової природи ідеологій (що складає предмет цього дослідження) у теоретичній семіотиці втілюється у пансеміотичному баченні, представленому в працях У. Еко [18] та Бахтінського кола [4; 5; 11]. Згідно з цією перспективою, семіотична система ідеології представлена як «джерело породження смислів і вектор утворення необмеженої кількості сем» [18, с. 289], а наскрізна природа ідеологічної творчості зумовлена дознаковою природою її біопсихологізму, детермінованою матеріальними силами і соціальним спілкуванням [4, с. 38]. Відсутність зв'язку між ідеологічним значенням та реальністю пояснюється наявністю деякого механізму ідеологічного «винаходу» (*inventio*), що полягає у конкретному виборі з контекстно зумовлених альтернатив певних рис для надання їх семемі, приховуючи чи відкидаючи при цьому інші суперечливі риси, можливі за цих же умов [18, с. 292–293]. Ознаки ідеологічності з'являються на метасеміотичному рівні смислоутворення та є каталізатором багатьох пізнавальних процедур абдукції.

Одиницею дискурсивного аналізу ідеологій класично визначається *ідеологема*, що позначає як внутрішній знак психічної природи (ідеологема на стадії внутрішнього розвитку), так і його опредметнення у зовнішньому ідеологічному матеріалі [5, с. 375], що може мати вигляд різноманітних об'єктивно доступних знаків, зокрема слів, жестів, поєднання ліній, фарб, мас [11, с. 191]. Проте матеріальна наявність ідеологічного явища не є фізичною чи суто природною наявністю, а набуває буття і знаковості в умовах об'єктивації соціальної комунікації, виходячи за межі індивідуального і суб'єктивного [*ibid.*].

У сучасному лінгвістично-семіотичному підході до визначення ідеологем центральною визнається ідеологічна всеосяжність, що полягає у системно-структурній сукупності знаків для передання ідеологічно приписуваного ментального світу [9, с. 4]. При цьому двоїста природа знака призводить до абсолютизації предметного, об'єктивного її складника та містифікації розуміння її значення. Специфіка семасіологічного аспекту витлумачення ідеологем полягає у баченні розширення денотативного складника, доповненого ідеологічним компонентом [8] аксіологічного характеру [15], виявити який, не вдаючись до певного суб'єктивізму під час аналізу, досить складно. Лінгвістично-когнітивний підхід до втілення ідеологічних систем ототожнює ідеологему зі складними багаторівневими концептами [7; 10], що передбачає наявність певного ідеологічного навантаження у ядерній частині. Так, мовне вираження ідеологічних лінгвоконцептів залучає розмаїття всіх мовних засобів, покликаних репрезентувати концепти лексики, словосполучення, синтаксично вільних і зв'язаних конструкцій, речень і текстів.

Таким чином, пошук закономірностей мовного втілення ідеологічного знаку вимагає розгляду глибинних семантичних

процесів його породження у безпосередньому зв'язку з механізмами транспозиції ідейного змісту в мовний знак.

Референтні і сигніфікативні кореляції ідей і мовного знака.

Зв'язок мислення і мови, як представлено у Потебнянсько-Гумбольдтівській традиції, є нерозривним у досягненні чіткості і зрозумілості формування думок. Без такого поєднання неосяжна інтелектуальна діяльність не спроможна до матеріалізації у мовленні і її подальшого чуттєвого сприйняття, а уявлення не зможе обрати форму поняття [6, с. 75]. Взаємопроникнення думки і мови ототожнюється з визначальним характером інтелектуальної діяльності у формуванні мови і вирішальною роллю мови у визначенні організації думки.

Важливою супутньою характеристикою антиномії мови і мислення є зіставлення об'єктивного та суб'єктивного [12, с. 40]. Таким чином, необхідність істинного пізнання задля уникнення похибок індивідуального розуміння досягається за посередництва мови шляхом об'єктивізації особистої думки у мовленні [ibid.]. Так, мова поєднує не лише людей у суб'єктивних поривах пізнання, але й сполучає об'єктивний світ і суб'єктів, що його пізнають. Отож, можливість дослідження думки полягає у вияві семантики слів, що в подальшому проєктується у визначення типів пізнання та мислення, критичних для пояснення семіотичної природи надмовних феноменів.

Вивчення мовного втілення ідеологій та компонентів передбачає звернення до природи самої думки, поєднаної з поняттям і репрезентованої у відповідних мовних знаках. Конкретність виявлених у мовній репрезентації ідей та розмитість пов'язана з логічним та психологічним аспектами ідеологій. Чіткість формулювання доктринального складника ідеології, пропозиційного компонента, побудованого на конкретиці представлення, межує з абстрагованістю характеристикації ідей, що описують ціннісні орієнтації та психічні процеси у конструюванні соціології знання. Так, визначення кореляцій конкретного, загального та абстрактного у побудові ідеологічної системи та її мовній репрезентації створює основну передумову у вивченні закономірностей породження ідеологічного знака.

Семіотична природа загального поняття

Класична проблематика абстрактних та загальних понять корелює з питанням уникнення хибності уявлень, пов'язаних із неоднозначністю їх формулювання у мові. Так, відмежування абстрактних ідей від загальних (за Дж. Берклі [2]) побудоване на відмінностях процедур абстрагування та узагальнення, що відображається у специфіці формування мовних знаків на позначення відповідних ментальних процесів. Важливою розбіжністю таких ідей у теорії Берклі, на відміну від недиференційованого розуміння у вченні Локка, є ставлення до одиничних, чуттєво-даних конкретних предметів [13].

Здатність до представлення як усього класу предметів, так і окремих предметів цього класу, є притаманною загальній ідеї, відображеній у загальному понятті [2, с. 160]. При цьому простежується наявність певних прототипних ознак, що водночас виокремлюють предмети у певний клас та характеризують їх як такі, що є притаманними певному класу. Спільна ознака формує суттєвий зміст поняття раціональних компонентів ідеологій – ідеологем, що вербалізуються у мовних знаках поняттєвого характеру. Так, для економічної ідеології загальна ідея, відображена у понятті *активи* (авіори), об'єднує навколо себе споріднені елементи: кошти, чеки, векселі, перекази, акредитиви, кошти на банківських рахунках і реалізовані цінні папе-

ри [1, с. 9–10]. Отож, кожен з елементів зокрема та усі загалом позначають *кошти*, а виокремлене загальне поняття є доведенням його характерності для усього класу. Існування такого загального поняття сигналізує про існування у семіотичному просторі деякого позначуваного, що має розгалужену систему представлення ідей у знакової площині мови. Водночас поява позначуваного опосередкована множинністю одиничних простих ідей, що взаємодіють із нею. Свідомість, сприймаючи ці ідеї у певній єдності, вимагає її і від матеріального боку знака [6, с. 76].

Слова-знаки, що мають поняттєвий характер, покликані екстеріоризувати ідеї з внутрішнього усвідомлення до зовнішньої комунікації. Чіткість виокремлення ідей у процесі когнітивних операцій співзвучна розумінню достовірності знання у філософії Рене Декарта. Так, ясність і можливість розрізнення ідей закладає підвалини формуванню системи достовірних знань, що не є вродженими згідно з Локком, а вибудовуються з простих і конкретних ідей чуттєвого досвіду та розвиваються у рефлексії зіставлення й узагальнення останніх, знаходячи своє вираження у загальних і мовних знаках [2, с. 165]. Найвищою метою свідомості є утворення найбільш всеохопної єдності, якій безпосередньо передують когнітивні операції порівняння, розчленування і поєднання [6, с. 76].

Семіотична природа абстрактного поняття

Водночас синкретизм ідей виявляється в абстрактних поняттях, ідеологемах, що позначають поняття цінностей. В онтології абстрактні поняття є теоретичними і відповідають абстрактним об'єктам, утвореним шляхом відокремлення від конкретних об'єктів певних ознак чи властивостей, форм і структури, субстанції, зв'язків та відношень [14, с. 4]. Абстрактні ідеї, на думку Берклі, заперечують можливість чуттєвого сприйняття й уявлення, вони позбавлені конкретності та будь-якої позитивної властивості, зокрема властивостей існування [2, с. 164]. На відміну від загальних ідей, вони позбавлені можливості конкретизації складників ідей, водночас компоненти носять беззмістовний характер і не мають можливості означення і подальшої трансформації у знаки. Вони слугують для розширення пізнання та не претендують на роль загальних, а епістемологічний прийом дослідження полягає в удаваності існування у свідомості кожного окремого організму.

Дуалістична природа мовного знака в Соссюрівській концепції підкріплює можливість нематеріальної референтності абстрактних понять, що також підкреслюється в постмодерністській традиції філософії й у працях Р. Барта, У. Еко і Ч. Морріса, які піддають сумніву ключову роль референтності у її невіддільності від сигніфікації [16, с. 260]. Заснована на репрезентаційній природі смислу і думки сигніфікація характерна для вищих рівнів абстракції, тому поняття на позначення абстраговано представленого смислу лежать у площині двовимірності «позначуване/позначувальне», залишаючи зв'язок із референтом поза межами семіотичної моделі природних знаків.

Семіотична дилема абстрактного доповнюється простором формування самої думки. Згідно з теорією розширеної когніції [17; 20], породження ідей не обмежується людським організмом, ментальні процеси поширюються на світ, що оточує організм, уміщуючи когнітивні стани людини як складники загальної системи. Така антикартезіанська позиція долучає людину в термінах Вернадського, до живої матерії, нерозривно пов'язаної з матеріально-енергетичною структурою біосфери,

що свободою думки визначає інтереси всіх і кожного, вибудовує простір свого існування, визначаючи життя через призму справедливості [3]. Так, абстрактність та неоднозначність цінностей кожної окремої ідеології наділена чистим апіорним змістом, що, на думку Шелера, не може бути усвідомленим в інтелектуальному акті суб'єкта [14, с. 547]. Свідомості надано лише носії цінностей і мірило, що перетворює їх у бажане, а це первинне відчуття цінності є основою для усвідомлення цінності, яке вже є об'єктивним та матеріальним [ibid.].

Мовна одиниця на позначення абстрактного не може завжди чітко корелювати навіть із довільно обраним позначуванним, адже не є принципово єдинонаправленим на номінацію, зокрема на номінацію перцептивно сприйнятого. Знакова природа втілення абстрактних ідей реалізується не лише через функцію означення ідей, характерної для загальних понять, але й полягає в організації ідейного простору шляхом зв'язку індивідуального та загального, а також задля сполучення всього розмаїття ідей у свідомості через «виклик пристрасті, примусу до певної дії або запобігання їй, приведення душі у той чи інший стан» [2, с. 166]. Усвідомлення етичних цінностей засноване на емоційному акті пізнання через відчуття і оцінку, а також уподобання чи осуд.

Так, поняття *справедливості*, що позиціонується як кардинальна чеснота (поряд із мудрістю, сміливістю, правдивістю, щирістю, вірністю, довірою, відданістю, вірою, скромністю, смиренням, любов'ю до ближнього), є центральним для ідеологічних систем. Поняття втілює ознаки телеологічності, регуляторності і ретрибутивності, дистрибутивності, процедуральності і моральності у його значенні [19]. Наголос на певному аспекті справедливості у кожній конкретній ідеологічній системі співвідносний із фактичним його змістом і супроводжується його піднесенням і позитивною оцінкою, тоді як антагоністичні ідеї підлягають різкому засудженню. Так, для лібералізму ідея регуляторної справедливості передбачає підтримання рівності громадян перед законом і аналогічний характер законів, що забезпечуватимуть можливість використання можливостей у плеканні високого рівня культури і власного добробуту. У комунізмі справедливість асоціюється зі збереженням соціальної рівності, тоді як антигегалітаризм капіталістичної ідеології піддається осуду. Для націоналізму ідея справедливості полягає у підтриманні високоморальних принципів і збереження культури. Так, зміст поняття залишається остаточно невизначеним, набираючи нових відтінків у межах різних ідеологічних систем.

Відсутність можливості емпіричного сприйняття і перевірки достовірності логічного змісту абстрактних понять створює плідне підґрунтя для множинності варіантів їх трактування, уможливаючи цим їх перехід у різні ідеологічні системи. Зауважимо, що невизначеність змісту абстрактних понять складає основу невіддатних перевірки компонентів ідеологічних вірувань, що є критичним у їх становленні і поширенні. Будь-який переломний етап в існуванні ідеології супроводжується поворотом до центру тяжіння абстрактно зрозумілих цінностей, які надають подальшу відцентрову силу вибудови семіотичного простору.

Висновки. Середовище пізнання навколишнього світу складає ідеологічне середовище у його широкому розумінні. Усеосяжність ідеологічного простору полягає у розгалуженій системі ментальних процесів усвідомлення й осмислення ідей, систематичного упорядкування у вибудові кругозору. Матеріалізація ідеологічного кругозору відбувається в акті об'єктив-

ної соціальної комунікації, що вможливується через систему понять, суджень та умовиводів, опредметнених в ідеологічних знаках різних типів, словах і наукових твердженнях зокрема.

Виокремлені види ідеологем складають загальні й абстрактні поняття, що вирізняються за обсягом, змістом і способом мовного втілення. Загальні поняття характеризуються постійністю, визначеністю та загальноприйнятністю. Вони є результатом логічного опрацювання простих ідей методом виокремлення й узагальнення суттєвих рис об'єктів, а їх складники можуть піддаватися емпіричній перевірці. Загальні поняття мають фіксовану кореляцію з позначуванним у структурі мовного знаку з однозначністю мовного вираження.

Абстрактні поняття, притаманні емоційно-оцінному складнику ідеологій, засновані на відсутності можливості логічного виокремлення складників. Вищий рівень абстракції понять полягає в інтуїтивному і холистичному сприйнятті ідей, що не мають фізичної об'єктивної референції. Отож, поняттям бракує раціоналізованої визначеності та однозначності зв'язку з позначуванним, а терміни, вжиті на позначення абстрактних понять, піддаються множинним інтерпретаціям фактичного змісту. Наділені рисами іманентної телеологічності абстрактні поняття здатні до вибудови семіотичного простору і є відправною точкою формування і розповсюдження ідеологій, створюючи концептуальне ядро транспозиції ідеологем у процесі циркуляції ідей.

Література:

1. Арбузов С.Г., Колобов Ю.В., Міщенко В.І., Науменкова С.В. Банківська енциклопедія. Київ: Центр наукових досліджень Національного банку України: Знання, 2011. 504 с.
2. Беркли Дж. Трактат о принципах человеческого знания. Сочинения. Москва: Мысль, 1978. С. 150–247.
3. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. URL: <http://vemadsky.name/wp-content/uploads/2013/01/neskolko-slov-o-noosfere.pdf>
4. Волошинов В.Н. По ту сторону социального. Бахтин М. М. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи / Сост. И.В. Пешков. Москва: Издательство «Лабиринт», 2000. С. 18–45.
5. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. Основные проблемы социологического метода в науке о языке. Бахтин М.М. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи / Сост. И.В. Пешков. Москва: Издательство «Лабиринт», 2000. С. 349–487.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Общ. ред. Г.В. Рамишвили. Москва: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. 400 с.
7. Каменева В.А. Теоретические основы идеологических исследований. Краткий обзор. *Политическая лингвистика*. 2017. Вып. 3 (63). С. 16–20.
8. Карамова А.А. Идеологемы: Определение понятия и типология. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. Вып. 2 (1) URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=20815>
9. Купина Н.А. Тоталитарный язык: Словарь и речевые реакции. Екатеринбург; Пермь: Изд-во Урал. ун-та – ЗУУНЦ, 1995. 144 с.
10. Малышева Е.Г. Идеологема как лингвокогнитивный феномен: Определение и классификация. *Политическая лингвистика*. 2009. Вып. 4 (30). С. 32–40.
11. Медведев П.Н. Формальный метод в литературоведении: Критическое введение в социологическую поэтику. Бахтин М.М. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи / Сост. И.В. Пешков. Москва: Издательство «Лабиринт», 2000. С. 195–348.

12. Потебня А.А. Мысль и язык. *Слово и миф*. Москва: Правда, 1989. С. 17–200.
13. Прокопов Д.С. Семіотичні аспекти критики Дж. Берклі теорії абстрактних ідей. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Центр духовної культури, 2006. № 58. https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_58/Prokopov.htm
14. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук, Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (ред.), Київ: Абрис, 2002. 742 с.
15. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: (общие проблемы, метафора) : учеб. пособие. Екатеринбург: Уральский гуманитарный ин-т, 2003. 194 с.
16. Barnouw J. Signification and Meaning: A Critique of the Saussurean Conception of the Sign // *Comparative Literature Studies*. Vol. 18, No. 3. Papers of the Seventh Triennial Meeting of the American Comparative Literature Association (Sep., 1981). University Park: Penn State University Press, 1981. P. 260–271.
17. Clark A. Being There: Putting Brain, Body, and World Together Again. Cambridge: MIT Press, 1997. 269 p.
18. Eco U. *A Theory Of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press, 1976. 365 p.
19. Rawls J. *A Theory of Justice*. Harvard: Harvard University Press, 2005. 607 p.
20. Rowlands M. *The Body in Mind: Understanding Cognitive Processes*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 270 p.

Пинич И. П. К проблеме дуализма языкового воплощения идеологем

Аннотация. В статье рассмотрено в семиотическом аспекте порождение идеологических знаков как языкового воплощения идеологем. Путем установления соот-

ношения общего и абстрактного, а также их корреляции с обозначаемым в структуре языкового знака установлено соответствие между пропозициональными идеологемами и общими понятиями, и между эмоционально-оценочными идеологемами и абстрактными понятиями. Идеологическое ядро составляют абстрактные понятия, представленные в языковых знаках для обозначения ключевых ценностей и оценки идеологического аффилирования. Доктринальная составляющая идеологий определяется объективностью общих понятий, которые воплощаются в идеологических языковых знаках понятийного характера.

Ключевые слова: идеологема, идеологический знак, семиотика, абстрактное понятие, общее понятие.

Pinich I. On the problem of dualism of ideologemes linguistic embodiment

Summary. The paper views the generation of ideological signs as ideologemes linguistic embodiment from the semiotic perspective. The ratio of the general and abstract and their relation to the signified in the structure of a linguistic sign establishes the correlation between propositional ideologemes and general notions, and between emotio-axiological ideologemes and abstract notions. The ideological core is formed by abstract notions refracted in the linguistic signs that designate key values and the appraisal of ideological affiliation. Doctrinal constituents of ideologies are outlined by objectivized general notions represented in ideological linguistic units of theoretical kind.

Key words: ideologeme, ideological sign, semiotics, abstract notion, general notion.